

ТЕКСТ. ДИСКУРС

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ
ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ПРОСТОРУ
В КАЗКОВОМУ ЕПОСІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**
doi: 10.12958/2227-2631-2025-1-51-62-73

Галина Барилова,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4775-0709>*

Маргарита Кравченко,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7201-3300>*

У статті розглянуто лексико-граматичні засоби створення просторових уявлень і визначено їхні функції в літературних казках. Проаналізовано наукові праці за останні десятиліття, у яких досліджено різні аспекти категорії простору й мовні засоби його вираження.

Зазначено, що категорія простору є невід'ємним складником художнього відображення дійсності. Простір – це універсальне середовище, де існують усі явища, предмети й відбуваються події. Кожна особистість через простір висловлює власне філософсько-естетичне бачення світу, що реалізується певними мовними засобами. Тож, досліджуючи мову письменників, ми можемо наблизитись до розуміння простору самим автором, з'ясувати особливості його картини світу в певних просторових параметрах. Специфіка художнього простору полягає в тому, що він є художньо відображеним простором і має естетичний зміст. Письменник, відтворюючи реальний простір, разом з тим формує певний художній простір, у якому відбуваються події.

Звернено увагу на те, що казковий простір є приблизним, невизначеним. Письменники подають лише загальні обриси середовища, обстановки, часто вказуючи на їхню одиничність і умовність. У казковому епосі художній простір здебільшого слугує тлом для дій персонажів, не виявляючись самостійно в дійових актах, які б змінили хід розвитку подій, однак він також може стати й активним дійовим образом, тобто саме просторова зміна спричиняє розвиток конфлікту.

Проаналізовано лексико-граматичні засоби вираження категорії простору в казковому епосі XIX – початку XX століття: назви

просторових картин, топографічні формули, повтори лексем на позначення простору, епітети, дієслівні метафори, нерідко поєднані з ампліфікацією, порівняннями, епітетами, іменниками, дієслівні форми, які створюють просторові уявлення, допомагають передати думки, почуття, переживання героїв, образно відтворюючи й узагальнюючи процеси реальної дійсності. Дослідження лексико-граматичних засобів вираження категорії простору в художніх творах дає цінний матеріал для вивчення рівня й перспектив розвитку української літературної мови.

Ключові слова: епітети, метафори, лексичний повтор, мовні засоби вираження категорії простору, художній простір.

Barylova Halyna, Kravchenko Marcharita. Lexico-Grammatical Means of Expressing the Category of Space in Fairy Tale Epics of the 19th – Early 20th Century.

The article examines the lexico-grammatical means of creating spatial representations and identifies their functions in literary fairy tales. It analyzes scholarly works from recent decades dedicated to various aspects of studying the category of space and the linguistic means of its expression.

It is noted that the category of space is an integral component of artistic representation. Space is a universal medium where all phenomena, objects, and events exist. Through space, each individual expresses their philosophical and aesthetic vision of the world, which is realized in linguistic space. Thus, by studying the language of writers, we can gain insight into the author's perspective and clarify the peculiarities of their worldview within specific spatial parameters.

The article analyzes the lexico-grammatical means of expressing the category of space in fairy tale epics of the 19th – early 20th century, including: names of spatial scenes, topographic formulas, lexical repetitions denoting space, epithets, verbal metaphors often combined with amplification, comparisons, epithets, nouns, and verbal forms. These elements create spatial representations, convey the thoughts, feelings, and experiences of characters, and vividly depict and generalize processes of real-life phenomena. The study of lexico-grammatical means of expressing the category of space in literary works provides valuable material for examining the level and prospects of development of the Ukrainian literary language.

Keywords: epithets, metaphors, lexical repetition, linguistic means of expressing the category of space, artistic space.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Час і простір належать до базових аспектів свідомості людини, тому вивчення способів, процесу й наслідків відтворення цих явищ у художній літературі є важливим етапом на шляху досягнення художнього образу, його становлення й реалізації у творі, у свідомості автора й читача. Відображаючи об'єктивну дійсність, література водночас перетворює її. З елементів реального світу, що отримали образне втілення за допомогою слів-знаків, твориться нова літературно-художня реальність, котра оперує своїми часопросторовими параметрами, героями, що діють у певній соціальній обстановці, серед явищ природи, предметів культури.

У кожному художньому тексті інформація подана в часопросторових параметрах, модально забарвлена з позиції авторського ставлення до предмета зображення, виражена через мовний матеріал, який зв'язаний в єдиний, цілісний твір. Саме тому одним з основних напрямів вивчення художнього часу й художнього простору є комплексний аналіз хронотопу як особливої багатопланової й багатофункціональної структури літературного твору, як засобу чи прийому творення образів.

Категорія простору є невід'ємним складником художнього відображення. Простір – це універсальне середовище, де існують усі явища, предмети й відбуваються події. Кожна особистість через простір висловлює власне філософсько-естетичне бачення світу, що реалізується певними мовними засобами. Тож, досліджуючи мову письменників, ми можемо наблизитись до розуміння простору самим автором, з'ясувати особливості його картини світу в певних просторових параметрах.

Погляд на світ закладений у мові, кожна мова відображає його по-своєму. У вивченні мовної картини світу важливим є окреслення категорії простору, адже письменник будує свій індивідуальний простір і розгортає його у відповідних образах. Якщо образ простору формується у свідомості людини різними об'єктами, які вона бачить навколо себе, то художній простір автором твору розгортає з метою отримання потрібних ефектів.

На думку вчених, під категорією простору в індивідуально-авторській картині світу слід розуміти особливий художній простір, що не зводиться до простого відтворення тих чи тих локальних характеристик реального ландшафту, а являє собою модель світу конкретного автора, що виражена мовою його просторових уявлень.

Художній простір має як горизонтальний площинний вимір, так і вертикальний. Горизонтальне освоєння простору відбувається концентрично: від найменшого кола – мікрокосмосу (тіла людини через одяг, дім, садибу, поселення) до великого кола – природного простору. За вертикальним вимірюванням персонажі й навіть речі всередині того або того простору набувають його символічних якостей. Тобто, не стільки персонажі прогнозують місце дії, скільки це місце прогнозує для себе героїв, події й конфлікти.

Специфіка художнього простору полягає в тому, що він є художньо відображеним простором і має естетичний зміст. Письменник, відтворюючи реальний простір, разом з тим формує певний художній простір, у якому відбуваються події. Цей простір може бути великим і охоплювати кілька країн, або навіть виходити за межі планети, або ж звужуватися до тісних меж однієї кімнати.

Під простором інколи розуміють світ, землю, країну. Можна говорити про простір нашого тіла й простір поза ним. Тобто, людське існування є просторовим – ідеться про життєвий простір, особистий простір, соціальний, комунікативний. З лінгвістичного погляду, і автор, і адресат просторово обмежені. Відповідно до цього автор називає певні явища, взаємопов'язує й категоризує їх.

Розуміння простору є антропоцентричним, що знаходить відображення в мовній картині світу, адже світ розглядають як стосунки між спостерігачем і спостережуваним. При цьому спостерігач є співтворцем ситуації, його розуміння простору охоплює внутрішній простір тіла, простір природного досвіду й простір мисленнєвий.

Філософи подають таке визначення: «ПРОСТІР І ЧАС – філософські категорії для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших. П. і Ч. відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів» (Філософія: словник термінів та персоналій, 2020, с. 188). Отже, простір трактують як середовище, утворене відношеннями між речами. Відповідно до цього розрізняють такі просторові відношення: вгорі – унизу, вліво – вправо, високо – низько, далеко – близько.

Трансформація реального простору у творі й формування художнього простору зумовлені низкою об'єктивних чинників: особливостями суспільних відносин епохи, характером зображуваних подій, світоглядом письменника. Важливу роль у формуванні художнього простору відіграє ставлення письменника до зображуваних об'єктів і подій, унаслідок чого художній простір набуває гостросоціального характеру.

Будь-який художній твір існує в реальному тривимірному просторі. Щодо художнього образу, то він існує в особливому ідеальному просторі, властивості якого значною мірою відрізняються від властивостей реального простору. Ідеальний простір художнього образу, на відміну від реального, суб'єктивний, ілюзорний, умовний, первинний.

У формуванні художнього простору важливу роль відіграє процес сприйняття твору читачем, творче відтворення й осмислення ідеального художнього образу, який створив письменник. Нерухомі предмети автор переводить у динамічний процес через опис, а потім у такий самий спосіб їх актуалізує читач.

Простір сприймається як географічно-конкретна й обмежена ділянка місцевості, де відбуваються події, причому топографічний опис цієї ділянки здійснюють з усіма подробицями. Водночас загальний просторовий зв'язок між цими мікропросторами дуже часто відсутній.

Просторові відношення в загальних координатах універсальні для людського сприймання й мислення, проте в різних мовних картинах світу вони виражені по-різному, залежно від конкретної наповненості цих координат – реального чи вигаданого світу, що в них уміщений.

Простір у казковому епосі – величина умовна. Автор ніколи не подає детальних описів природи, житла, оточення. Простір є лише тлом, на якому відбувається дія, яка завжди перебуває в центрі уваги. Просторова позиція в казках іде від оповідача, але з урахуванням точки зору й читача, який завжди має власний, уже вироблений, стереотип казкового топосу. Казковий топос завжди підпорядкований принципу перемоги добра над злом. Звідси й об'єктивна диференційованість казкового простору на два виміри: цей світ («свій простір») і той світ («чужий простір») – реальність і «тридев'яте царство».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття до вивчення засобів вираження категорії простору в художній літературі зверталися визнані української науковці: Н. Копистянська, Г. Сабат, О. Олійник, Н. Івохімчук, О. Бачишина, А. Зленко та інші. Зокрема Н. Копистянська на матеріалі романтизму дослідила різницю в хронотопі фольклорної й літературної казки (Копистянська, 2002); Г. Сабат проаналізувала особливості поетики казок І. Франка (Сабат, 2006); О. Олійник на матеріалі текстів українських народних чарівних казок здійснила комплексний аналіз художнього простору крізь призму категорії модельованої бінарної опозиції «свій»/ «чужий» у контексті структурної поетики художнього твору (Олійник, 2007); Н. Івохімчук проаналізувала мовні засоби вираження художнього простору в поезії Лесі Українки (Івохімчук, 2012); О. Бачишина дослідила мовне вираження часу й простору в українській химерній прозі (Бачишина, 2016), здійснила комплексний аналіз мовних засобів вираження просторових відношень на матеріалі творів М. Коцюбинського (Бачишина, 2018); А. Зленко проаналізувала мовні засоби позначення простору в поетичній мові В. Голобородька (Зленко, 2023).

Мета статті – проаналізувати лексико-граматичні засоби створення просторових уявлень і визначити їхні функції в казковому епосі письменників ХІХ – початку ХХ століття.

Матеріалом дослідження слугують казки Марка Вовчка, І. Франка, П. Куліша, Лесі Українки, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, О. Олесья, Ю. Федьковича, Олени Пчілки.

Методи дослідження. У розвідці використано описовий метод, методи аналізу й узагальнення.

Виклад основного змісту. Однією з важливих ознак казки є її хронотопна всеосяжність. Як зазначає Н. Копистянська, «казка оперує поняттями „завжди” і „всюди”» (Копистянська, 2002, с. 73). Звідси випливає й своєрідна відкритість простору: *з тридев'ятої землі, за скляними горами та за солоним морем* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 363); *в безкрайньому просторі* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 441); *далеко-далеко* (Франко, 2003, с. 91).

Простір казки не тяжіє до точної конкретизації, оскільки казкова умовність дозволяє розширювати його до необмеженості. І саме в казці простір має схильність до своєрідної розгорнутості, що виявляється в невизначеній ілюзійній далечині, яка в уяві читача отримує розпливчасті контури, а в казкових формулах розширена до безмежжя: *Було то не в нашім краю, а далеко, далеко, в гарячих сторонах* (Франко, 2003, с. 91).

Важливим засобом художньої виразності мови, посилення емоційності є повтори лексем на позначення простору: *далеко, далеко* (Франко, 2003, с. 91); *високо-високо* (Франко, 2003, с. 28); *лісом, лісом* (Франко, 2003, с. 11); *ішли, йшли; скочив – не перескочив* (Франко, 2003, с. 20). Вони забезпечують динамічність тексту, доцільно й логічно доповнюють його, сприяють посиленню емоційності.

Художній простір казок про тварин не такий всеосяжний, як у чарівних казках. В останніх дія відбувається в далекоосяжному топосі, фантастичний безмежний ландшафт майже не наближається до реального: *з тридев'ятої землі, за скляними горами та за солоним морем* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 363). У казках про тварин просторові координати значно звужуються, дія відбувається у звичайних просторових ареалах: *на дорозі* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 229); *у лісі* (Франко, 2003, с. 11); *на ярмарку* (Франко, 2003, с. 20); *у полі* (Франко, 2003, с. 28); *на пасовиську* (Франко, 2003, с. 38); *на дуластій, головатій вербі* (Франко, 2003, с. 46), *на широкій поляні, на польовій доріжці* (Франко, 2003, с. 49); *на сільському подвір'ї* (Франко, 2003, с. 61).

Топос казок про тварин співвідносний з топосом, який об'єднує просторові реалії суспільного й тваринного життя. Топографічний ландшафт, в основному, має анімалістичний характер – це хлів, нора, гніздо, а може виступати і як антураж, наближений до людини: ярмарок, село, криниця.

Якщо розглянути ландшафти казок письменників зазначеного періоду в їх сукупності, то перед читачем постає українська просторова панорама. У кожній казці є якийсь окремий штрих пейзажу чи місця дії, що відображає реальні площини, конкретний край. Українська ментальність пронизує весь твір, чітко виявляє себе в локальних деталях. Місцевий мальовничий колорит, що яскраво пробивається через фантастику, надає цьому просторові реальної озвученості й рельєфності. Так, пейзаж у казці «Хо» М. Коцюбинського, «Казці про Правду та

Кривду» Панаса Мирного, оповіданні-казці «Невільничка» Марка Вовчка, казках «Біла бранка» і «Могутній комар» Б. Грінченка, «Водяничок» О. Олесья, «Ворони і Сови» І. Франка не набуває рис абсурдності, фантастичної надмірності, його подано в реально-мальовничих обрисах: *Ліс ще дримає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою... ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий, мов мертвий. Далі дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до... квіток, пташки заспівали... природа знов віджила* (Коцюбинський, 1979, с. 153); *Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на їй не росло, ані травиночка не красила її чорної кори; ніяка звірина не оставляла свого сліду на їй... Сірі тумани снували по їй, темні та непроглядні хмари огортали її крили від ясного сонця; дрібні дощі полосували її вдовж, і вищир, і впоперек* (Мирний, 1976, с. 229); *І разом обойко перебігали вони темні сади, де рожеві квіти пахли й вода дзюрчала... Аж от шлях самий – далеченько селитьби й сади позоставалися* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 35); *І вишневий сад зелений, Місяченько над садком...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 440); *Над ставком широководним, Посеред очеретів, Там комар, славетний лицар, Під листом зеленим жив* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 442); *Але загляньмо хоч на мить На річку в час північний: Над нею ніч, мов храм стоїть, Таємний і величний... Та все мовчало навкруги, Завмерли трави й лози, Лише крізь сон на береги Губили верби сльози* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 577); *...поки не дійшли до великого і неглибокого озера, що лежало серед лісів на широкій рівнині, порослій корчами та травами* (Франко, 2003, с. 91).

У казках «Півпівника» П. Куліша, «Десять робітників» М. Коцюбинського, «Заєць і Їжак», «Лисичка-кума» І. Франка дія в основному відбувається в сільських ареалах, що відображено за допомогою вживання назв будівель, сільськогосподарської лексики: *Твій батько ніколи з свого села не виходив...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 228); *Зайшов я колись до одної жінки в хату – Одаркою звали жінку. Дивлюсь, а в неї в хаті так чисто, гарно...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 499); *Сонечко зійшло ясно на небі, вітрець теплий проходжувався по стернях, жайворонки співали високо-високо в повітрі, бджілки бриніли в гречанім цвіті, а люди, святочне повбирані, йшли до церкви* (Франко, 2003, с. 27); *Винайшли собі нивку поля і змовилися посадити на ній картоплю* (Франко, 2003, с. 64).

Доволі часто дія відбувається на тлі лісових ареалів, змальованих за допомогою лексем, що позначають місцевість, явища природи, назви тварин і рослин, як-от у казці «Хо» М. Коцюбинського, казках «Могутній комар» Б. Грінченка, «Королик і Ведмідь», «Фарбований Ліс» І. Франка: *Ліс ще дримає в передранішній тиші...* (Коцюбинський, 1979, с. 153); *Він летить – великий лицар, ліс потроху вже минав...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 443); *Ішов Ведмідь з Вовком по лісі,*

аж ось зацвірінькав якийсь пташок у корчах (Франко, 2003, с. 32); *Жив собі в однім лісі Лис Микита* (Франко, 2003, с. 76).

Інколи дія може фіксуватися в поважних соціальних сферах, зокрема в судовій залі, у царських палатах, наприклад, у казках «Золота кісочка» Ю. Федьковича, «Як звірі правувалися з людьми» І. Франка наявна лексика на позначення соціального статусу персонажів: *А царевич як прийшов у двір, так зараз велів усе своє панство, усе своє боярство на великий обід запросити. А як позасідали всі за стіл, цариця на покуті...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 367); *У величезній судовій палаті засів цар Соломон на своїм престолі. Праворуч і ліворуч нього позасідали вчені члени його трибуналу* (Франко, 2003, с. 119).

Незважаючи на це, казковий простір все-таки є приблизним, невизначеним. Письменники подають лише загальні обриси середовища, обстановки, часто вказуючи на їхню одиничність і умовність: *Не в нашій стороні...* (Мирний, 1976, с. 229); *В однім великім лісі гніздилося багато Ворон* (Франко, 2003, с. 85); *В далекім ріднім краю* (Українка, 1993, с. 131), подекуди використовуючи топографічні формули, зокрема з указівкою на місце дії: *Давно колись у Овручеві...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 318); *До далекої Вкраїни Рветься серденьком вона* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 440).

Інколи в казках натрапляємо на просторове уточнення, де відбувається дія, без опису площини: *Рушило Півпівника в дорогу... прийшло воно до рівчака...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 229); *Знов одного разу послав батько Остапа у ліс по дрова* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 319); *А там, у полі, полював на тоді сам царевич...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 365); *Там у баїтці щогодини Тужить дівчина смутна* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 440); *Недалеко від лісу стояла хатка* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 485); *Тікав Вовчик лісом, лісом, а далі прийшлося вибігти на биту дорогу* (Франко, 2003, с. 11).

Отже, у казковому епосі художній простір здебільшого слугує тлом для дій персонажів, не виявляючись самостійно в дійових актах, які б змінили хід розвитку подій. Водночас він також може стати й активним дійовим образом, тобто саме просторова зміна спричиняє розвиток конфлікту: *Ішли, йшли, аж під ніч наскочили на яму, глибоку та широку. Кабан скочив – не перескочив, а за ним і всі інші поскакали і всі разом у яму попадали* (Франко, 2003, с. 20); *...поплився стежкою в поле. Недалеко й пройшов і саме повз терновий корч хотів скрутити і направці піти до буряків, аж тут настрічу йому Заєць* (Франко, 2003, с. 28). Епізод, коли персонажі провалюються, потрапляють у западню, у казках дуже поширений. У широкому континуумі фольклорних текстів яма – це «одна з форм хтонічної безодні, наповнена стихіями всеруйнуючого хаосу» (Сабат, 2006, с. 156).

Просторовий образ казок надзвичайно лімітований. Так, у казках «Сосонка» Олени Пчілки, «Про двох цапків» М. Коцюбинського, «Ворони і Сови» І. Франка стисло подано кожен просторову картину:

Поставили сосонку на полі, при дорозі (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 488); *...через річку кладка. Така вузенька, що тільки один може перейти, а двом тісно* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 498); *Одного разу, – так оповідала Ворона, – мала я своє гніздо на вершкуні здоровенної крилатої тополі* (Франко, 2003, с. 94). У казках «Півпівника» П. Куліша, «Невільничка» Марка Вовчка, «Біда навчить» Лесі Українки, «Ворони і Сови» І. Франка здебільшого фігурує лише назва просторової картини: *Обридло вже мені жити в селі* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 228); *...їхати веселеньким ранком до гаю...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 319); *...сидів він у гніздечку не сам, а з горобличкою...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 520); *... в тій печері жили Сови...* (Франко, 2003, с. 85); *... Яструб і зовсім їх не бачив, і посідали собі кожний на окремій деревині, та так, щоб Яструб, летячи до лісу, мусив летіти попри них* (Франко, 2003, с. 99).

Іноді письменники конкретизують топос, указуючи на реальні території, як-от Марко Вовчок в оповіданні-казці «Невільничка», І. Франко в казках «Лис і Дрозд», «Ворони і Сови»: *... а Остап знов пішов по місті Овручі походжати* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 319); *Ішов Кабан у Київ на ярмарок* (Франко, 2003, с. 20), *Лети далеко, аж на Чорногорі, і там чекай на мене* (Франко, 2003, с. 101). Детальне зображення топосу відволікало б від основної сюжетної лінії, подовжувало плин оповіді, тому ландшафтні панорами в аналізованих казках надзвичайно компактні.

Компактність художньої казки виключає з її стильової палітри описовість. Але інколи, щоб створити напруженість ситуації, викликати наочно-переконливу уяву про окремі процеси буття, просторова картина розширюється, наприклад у казках «Півпівника» П. Куліша, «Золота кісочка» Ю. Федьковича, «Ворони і Сови» І. Франка: *...підняв вище царського будинку та й кинув. Летить воно униз, а на будинку гострий шпиль залізний; воно на той шпиль і настромилось; а вітер і почав його зривати, щоб іще поглумитися: а воно на шпиль й крутиться...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 231); *Але одного ранку виганяла царівна з маленьким Івасиком морські стада на шовкові трави пасти, аж тут дивиться – стримить голова коня срібногрива на залізнім палі на царських воротах ...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 365); *В однім великім лісі гніздилися багато Ворон. Вони жили тут такою збитою купою, що в цілім лісі не було іншого птаха, ані звіра; весь ліс був одно вороняче царство. Тільки насеред лісу стояли великі голі скали, в них була велика, простора, темна печера, а в тій печері жили Сови, так само великою купою, як Ворони в лісі* (Франко, 2003, с. 85).

Активну виражальну та ідейно-художню роль в описі природи відіграють епітети: *в передранішній тиші, краплиста роса, ліс нерухолий* (Коцюбинський, 1979, с. 153); *земля пустельна, темні та непроглядні хмари, ясне сонце, дрібні дощі* (Мирний, 1976, с. 229); *темні сади, де рожеві квіти пахли* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 35);

вишневий сад зелений (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 440); *над ставком широководним* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 442); *храм тасмний і величний* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 577); *велике і неглибоке озеро, на широкій рівнині* (Франко, 2003, с. 91).

Яскраві дієслівні метафори сприяють емоційній наснаженості тексту: *ліс дрімає; дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки; промінь стрибнув; природа віджила* (Коцюбинський, 1979, с. 153); *тумани снували; хмари огортали й крили* (Мирний, 1976, с. 229); *завмерли трави й лози; губили верби сльози* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 577); *озеро, що лежало серед лісів на широкій рівнині* (Франко, 2003, с. 91). Вони нерідко переплітаються з іншими тропами: *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою... Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу* (Коцюбинський, 1979, с. 153) – метафора й ампліфікація; *Ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий, мов мертвий* (Коцюбинський, 1979, с. 153); *...загляньмо хоч на мить На річку в час північний: Над нею ніч, мов храм стоїть, Тасмний і величний* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 577) – метафора й порівняння; *Посеред лісу стояли великі голі скали* (Франко, 2003, с. 85) – метафора й епітети; *Ішли, йшли, аж під ніч наскочили на яму, глибоку та широку. Кабан скочив – не перескочив, а за ним і всі інші поскакали і всі разом у яму попадали* (І. Франко, 2003, с. 20) – метафори, епітети, лексичний повтор. Таке поєднання тропів виконує виражальну й естетичну функції в описі просторової картини, емоційно наснажує текст, надає мовленню динамічності.

«Свій» простір в оповіданні-казці «Невільничка» Марка Вовчка, казках «Фарбований Лис» І. Франка, «Півпівника» П. Куліша, «Про велета» Лесі Українки позначений рисами позитиву, благості, умиротвореності: *Усього ж, кажу, дознав Остап, поки аж Україна рідна і кохана, свіжа й зелена прийняла його до себе* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 326); *Усюди тихо, спокійно, чисто* (Франко, 2003, с. 80); *...і добре їй жилось у дворі в селянина... яке гноїще гарне, яке зерно нам смачне посипають, яке затишне сідало в нас...* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 228); *Кохана сторона моя! Далекий рідний краю!* (Українка, 1993, с. 133). Як бачимо, особливої експресії у «своєму» просторі автори досягають використанням епітетів на позначення найбільшого вияву позитивної ознаки.

«Чужий» топос – це ворожий для героя ландшафт, несприятливі умови існування. У змалюванні «чужого» простору в оповіданні-казці «Невільничка» Марка Вовчка, казках «Могутній комар» Б. Грінченка, «Фарбований Лис» І. Франка, «Метелик» Лесі Українки значну роль відіграють іменники, які створюють статичний опис: *І висились поперед ним гори крутії такі, що й не приступити, – наче стіни голі; й поплили перед ним ріки глибокі та бистрі, що кручі рвуть, сяють, як діамант, й мечуться хвилею, ніби з половців кепкуючи; й запалав огонь поперед ним,*

палячи усе округи себе, як з'їдаючи (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 320); *І комар у хитрі сімі Там заплутавсь і повис, Скрики жалібні відразу Тут почув зелений ліс* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 443); *А на вулиці і на торговиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, торгівці шваркочуть, селяни гойкають – одним словом, клеїт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував* (Франко, 2003, с. 77); *Бідний нічний сірий метелик сидів в темному вогкому льоху за бочкою з капустою. Сидів він сумно, стуливши свої темні крильця* (Українка, 1993, с. 71). Саме в такий спосіб виникає мовний лаконізм, який дозволяє створити зорову картину навколишнього середовища, котра увиразнюється епітетами: *гори крутії, стіни голі, ріки глибокі та бистрі* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 320); *скрики жалібні* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 443); *бідний нічний сірий метелик, в темному вогкому льоху* (Українка, 1993, с. 71).

У казці «Фарбований Лис» І. Франка виразна топографічна картина постає завдяки опису вчинків персонажа, де емоційній наснаженості сприяють дієслівні форми, які підсилюють зацікавленість читача: *Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусту та кукурудзи, чкурнув до лісу* (І. Франко, 2003, с. 80).

Просторова площина в казках «Хо» М. Коцюбинського, «Хлопчик і ведмідь» Олени Пчілки, «Фарбований Лис» І. Франка заповнюється за допомогою ампліфікації: *І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів* (Коцюбинський, 1979, с. 154); *Ходить бідолашне та й зазирає у вікно, що там світло сяє, діти гуляються та сміються – ото, либонь, там тепло, ото гарно* (Мовчун, Варавкіна, 2007, с. 484); *де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетах, у кошах і кобелях на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сім'я, курей, качок і інші такі гарні речі* (І. Франко, 2003, с. 77). Нагромадження однорідних мовних одиниць у тексті казки сприяє підсиленню виразності й емоційності мови.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, серед лексико-граматичних засобів вираження категорії простору в казковому епосі ХІХ – початку ХХ століття передусім виділяємо такі: назви просторових картин, топографічні формули, повтори лексем на позначення простору, епітети, дієслівні метафори, нерідко поєднані з ампліфікацією, порівняннями, епітетами, іменниками, дієслівні форми, що створюють просторові уявлення, які, зберігаючи свою об'єктивну основу, допомагають передати думки, почуття, переживання героїв, образно відтворюючи й узагальнюючи процеси реальної дійсності. Дослідження лексико-граматичних засобів вираження категорії простору в художніх творах дає цінний матеріал для вивчення рівня й перспектив розвитку української літературної мови.

Література і джерела

- Бачишина, О. Б. (2016). *Мовне вираження часу та простору в українській химерній прозі*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Львів, 408 с.
- Бачишина, О. Б. (2018). Мовні засоби вираження просторових відношень в українській мові. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія філологічна*. Т. 1. № 24. С. 7 – 9.
- Зленко, А. О. (2023). Мовні засоби позначення простору в поетичній мові В. Голобородька. *Слобожанський вісн. Серія: Філологія*. Вип. 2. С. 11 – 16.
- Іовхімчук, Н. В. (2012). Мовні засоби вираження простору в поезії Лесі Українки. *Мова і культура*. Вип. 15, т. 1. С. 321 – 327.
- Копистянська, Н. (2002). Різниця в хронотопі фольклорної і літературної казки (На матеріалі романтизму). *Збірник на пошану професора Марка Гольберга*. Дрогобич: Вимір. С. 72 – 77.
- Коцюбинський, М. (1979). Твори: в 3 т. Київ: Дніпро. Т. 1, 317 с.
- Мирний Панас (1976). Твори: в 3 т. Київ: Дніпро. Т. 1, 528 с.
- Мовчун, А. І., Варавкіна З. Д. (2007) *Рідне слово*. Українська дитяча література: у 2 кн. Київ: Арій. Кн. 1, 656 с.
- Олійник, О. (2007). *Антиномія категорії «свій» / «чужий» у просторі української народної чарівної казки*: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.07. – фольклористика. Львів, 203 с.
- Сабат, Г. (2006). *Казки Івана Франка: особливості поетики «Коли ще звірі говорили»*: монографія. Дрогобич: Коло, 364 с.
- Українка Леся (1993). *Мрії зламане крило*: зб. творів, документів і спогадів / упорядн. В. А. Костюченко. Київ: Веселка, 192 с.
- Філософія: словник термінів та персоналій* (2020) / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 274 с.
- Франко, І. Я. (2003). *Казки*. Київ: Україна, 320 с.

Стаття надійшла до редакції 26.04.2025 р.

Прийнято до друку 29.05.2025 р.

Рецензент – канд. філол. наук, проф. Ігнат'єва С.Є.